

HIMMATNING KAMOLI FUTUVVAT (ALISHER NAVOIYNING “SAB’AI SAYYOR” DOSTONIDAGI “MEHR VA SUHAYL” HIKOYATI MISOLIDA)

Umarov Sardorbek Akmalovich

O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Mehr va Suhayl” hikoyatidagi ishq va oshiqlik tasavvufiy yo‘sinda tahlilga tortildi. Hikoyatdagi timsollarning ichki va tashqi ma’naviy olam saxovat, himmat, futuvvat g‘oyalariga bog‘lab sharhlandi.*

Kalit so‘zlar: *himmat, futuvvat, tavhid, Mehr, Suhayl, Jobir, dengiz, kema, suv, moviy rang, ilk syujet.*

Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostoniga kiritilgan “Mehr va Suhayl” to‘g‘risidagi beshinchi iqlim yo‘lidan kelgan musofir hikoyati ishq va muhabbat talqiniga bag‘ishlanganligi bilan “Xamsa” dostonida alohida o‘ringa ega. Navoiy Sab’ai sayyor” dostoning Allohga hamd qismida shunday deydi:

*Bulbul-u gul bahonadur borisi,
Balki sendin fasonadur borisi.
Ishq sensen dog‘iyu oshiqsen,
Yana ma’shuqluqqa loyiqlsen.*

Navoiy ushbu hamd orqali ishq konsepsiyasining tub mohiyati ochib beradi. Har qanday ishq Allohga borib bog‘lanishini va bu ishq insonni Alloh bilan birlik (vahdat ul vujud) hosil qilishini aytadi. Navoiy so‘zini davom ettirib gul va bulbul aslida bahonadir. Bu voqealar Allohning kuch-qudrati va uning mutlaq sifatlari mavjud ekanligini bildirib turish uchun zarur deydi. Navoiy bularning har ikkalasi ham nobud bo‘lishini, Alloh esa esa hamon mavjudligini, Ishq uning o‘zi ekanligini, oshiq ham, sevilmoqqa loyiq ham Allohning o‘zi ekanligini ta’kidlaydi.

Navoiyning “Mehr va Suhayl” hikoyatida oddiy yigit qizning sarguzashtini aytib berishnigina emas, balki inson ishq orqali o‘zini tarbiyalab, Alloh ma’rifatini tanishi kerakligi kabi ulkan umuminsoniy g‘oyalarni ilgari suradi.

Hikoyatining leytmotivi bo‘lgan “Ilk sujet” [6.151-193] dan mohirona foydalandi. Odam Ato, Momohavvo va Shayton o‘rtasidagi azaliy kurash ilk syujetning asosini tashkil etadi. Odam Atoning jannatdan yerga haydalganidan keyingi AYRILIQ –HIJRON – VISOL jarayonlari bilan bog‘liq motivlari butun boshli badiiy adabiyot olamiga ta’sir ko‘rsatdi. Natijada adabiyotda uchlik obraz va timsollar shakllandi. Bular: oshiq, ma’shuq va raqib. Hikoyatdagi Suhayl – oshiq, Mehr – ma’shuq, Jobir – raqib sifatida tasvirlanadi. Bu kabi tahlil va yondashuvlar hikoyatning zohiriy konsepsiyasini belgilasa, tasavvufona

jihatdan esa qahramonlarning ruhiy jarayonlari va timsollardan anglashilgan majoziy ma'nolar belgilaydi.

Navoiy hikoyatda Mehrning ko'rinishi va sifatlarini juda go'zal poetik bo'yoqlarda tasvirlaydi:

*Yuziga mehr banda-u oti Mehr,
Uyrulub mehridek boshig'a sipehr.
Bahrg'a noz ilachu ko'z solibon,
Dema ko'lok, bahr qo'zg'olibon.
Bu sifat mehri olamafruze,
Mehr yo'q, shu'lai jahon so'ze*

Mumtoz adabiyotda qo'llanadigan har bir timsollar o'zining tasavvufiy mohiyatiga ega. Har bir ijodkor o'zining badiiy saviyasi, tafakkur darajasidan kelib chiqib o'z ijodiy niyatini bildirishda ana shu tasavvufiy timsollardan o'rinli foydalanadi. Biz Navoiyni daho shoir darajasida deb bilamiz, haqiqatdan ham Navoiyning mahorati shundaki, u Olamni Allohning bir tajalliysi deb qaraydi. Tabiatdagi har bir jarayonlarni ko'ngil va tuyg'ularida kechayotgan holatlar bilan birgalikda yuksak insonparvarlik mezonlari asosida tasvirlaydi. Navoiy Alloh ma'rifatining tub mohiyatni fano va baqollik orqali anglashga intiladi. Ana shu izlanishlar orqali u tabiatga yuzlanadi. Butun olamdagi har bir jarayonlarni badiiy asar olamiga olib kirib birgalikda tasavvufona yo'sinda talqin qiladi.

Tasavvufda yor, mahbuba deganda mashuqani, pirini va Allohni tushunamiz. Yor – ilohiy mohiyatni anglab borayotgan komil inson. Xususan, Navoiyning ushbu hikoyatidagi Mehr timsoli ham tasavvufiy mazmunga ega. Navoiy yuqoridagi baytlarda Mehrni Allohning bir yerdagi tajallisi sifatida ko'radi. Mehr "quyosh" degan ma'noni anglatadi. Odatda Quyosh sariq rangda bo'ladi. Ishq va hijron tushunchalari ham sariq rang bilan bog'liqdir. Demak, Mehr timsolida Navoiy ilohiy ishqni va u orqali Allohni jamolini yerdagi jilvalanishini tasvirlamoqda. Navoiy uni ta'riflar ekan, "yuzining mash'ali jahonni kuydirgudev, yorug' shu'lasi jonni kuydirgudev ekan. Mehr agar dengizga noz bilan boqsa, dengizdagi suvlar uning go'zalligidan to'fon bo'lib qo'zg'alar ekan" [1. 19-20] tasavvufda dengiz timsoli ilohiy olam cheksizligiga ishora hisoblanadi. Bu haqida Karomat Mullaxo'jayeva shunday yozadi: "Bahr – dengiz timsolida Haqning cheksiz sifat va zot maqomi ekanligi, butun ashyo va borliqlar bu so'ngsiz ummonning to'lqinlari – mavjlaridan iboratligidir. Demak dunyoda foniylikka ro'baro' keladigan barcha mavjud narsalar shu dengiz mavjlarining namoyishidir." [8. 154-155.]

Navoiy voqealar oqimini g'ozal tashbeh va timsollar berish bilan birga asardagi har bir timsolga tasavvufiy mazmun-mohiyat ham yuklaydi. Masalan, Mehr dengiz aylanish ishtiyoqida kemaga sayr qilish uchun chiqadi. Tasavvufda dengizdagi suv ma'rifat timsolidir. "Suvdan murod – ma'rifatdir" deydi Sayyid Ja'far Sajjodiy. [4. 234-235] Suleyman Uldag' suv haqida o'zining

“Tasavvuf terminlari” kitobida shunday ta’riflaydi: “ Suv – ma’rifat, ilohiy fayz, vujud, zot.” [3.11-12.] Agar dengiz ilohiy laduniy olamning kengligini va cheksizligini anglatga, undagi suv Allohni tanimoqlik va bilmoqlik ma’rifatini anglatadi. Kema ham tasavvufiy ma’no qirralariga ega. Sayrga chiqqan Mehr uchun kema kasrat olamidan tavhid olamiga yetkazuvchi vosita. “Kema sayri – so’fiyona talqinda kasrat manzilidan vahdat maqomiga yetishishdagi holat-kechinmalarning ifodasini anglatadi. Mavj –mutlaq borliqning koinot martabalarida paydo bo’lgan tajallilari: olam va odam mutlaq vujud – vahdat dengizining mavjlari sifatida talqin etiladi.” [9.132-133]. Suhayl timsolida o’z nafsidan voz kechib Alloh ishqida kasrat olamidan kechib vahdat olamiga intilayotgan solih, komil insonni tasavvur etamiz. Umuman, Navoiyning barcha asarlarida komillik targ’ib qilinadi. Komillikka erishadigan har bir insonning, albatta, kasbi-hunari bo’lmog’i lozim. Xuddi Farhodni Navoiy komilligining yorqin belgisi sifatida hunari borligini ta’kidlaydi. Navoiy Suhaylni ham hunarda tengsiz ekanligiga alohida urg’u beradi:

*Borcha fazl-u hunarda yo’q misli,
Ko’zguga boqsa o’zi-o’q misli.
Hunar avji sori kelib anga mayl,
Yuzi andoqki mehr, oti Suhayl.*

Tasavvuf ilmining bir bo’lagi bo’lgan futuvvat hunar bilan chambarchas bog’liqdir. Navoiyning naznida hunar kamolotisiz, futuvvat bo’lmas, futuvvatsiz esa tavhid. Navoiy futuvvatli insonning bezaklaridan bir – bu hunar ekanligi barcha asarlarida alohida e’tibor sifatida talqin etadi.

Suhayl Mehrning ishq bilan yonayotgan oshiq timsolidir. U Mehrning ishqida uni ko’rish uchun dengiz safariga chiqadi. Yorning visolidan bebahra oshiqni bir qancha dengiz sinovlari kutib oladi. Bu xususida Mixail Baxtinning izlanishlari e’tirofqa loyiq. Olim qahramonning yor visolidan ayrilishi, qiyinchiliklari, dengiz safari, tush, bilib qolish, uchrashuv, hijron kabi bir qancha to’siqlarni yengib sinovlardan toblangan oshiq yana qayta visolga yetishini bayon etadi. [2.31-33]. Ushbu sinovlarda qahramon o’zidagi kamchiliklarni, nafs istaklarini yengib yana yor visoliga musharraf bo’ladi. Dengiz ilohiy olamning cheksizligini, undagi suv esa ma’rifat ma’nosida qo’llanishini inobatga olgan holda oshiq uchun dengiz va to’fon sinovli joy, ayni paytda Haqni tanish joyi hamdir. Oshiq ushbu sinovdan o’tib Alloh ma’rifatini anglash orqali yorga yuzlanadi. Shu o’rinda Navoiy Mehr timsoli orqali Allohni nazarda tutgan bo’lsa, Suhayl timsolida esa Haq visoliga tashna solih insonni nazarda tutadi.

Navoiy Suhayl timsoli orqali o’zining ishq va oshiqlik, oshiq va ma’shuqlik, pir va muridlik, vahdat va vujud g’oyalarini ilgari suradi. Hikoyatda insonning irodasi, mardligi, oliyanobligini, himmatliligi madh etiladi. Hikoyatdagi Mehr, Suhayl, No’monshoh, Navdarshoh kabi obrazlar o’zining insoniy fitrati va

ma'naviy dunyosi, pok muhabbati bilan futuvvat g'oyalarini hayotiy a'moliga aylantirgan vafoli obrazlardir. Hikoyatning biror joyida futuvvat haqida to'xtalinmagan, lekin uning borligi qahramonlarning botiniy va zohiriy harakatlaridan, gap-so'zlaridan va hikoyatning tub mazmunidan anglashinib turadi. Pok ilohiy muhabbat sabab Suhayl Mehr ishqida turli xil sinovlarni boshdan kechiradi.

Jobir qanchalar zo'ravon bo'lmasin, u Mehr visolidan mahrum. Mehrning Jobir changalida omon qolishiga sabab uning qalbida futuvvatning borligidir. Mehr qalbidagi ilohiy futuvvat sabab himmat ko'rsatib Suhaylga yordam berdi. Bu futuvvat Mehrning qalbidagi sadoqat gulida aks etadi. Demak, futuvvat qarshisida har qanday zo'ravonlik o'z qoladi. Husayn Voiz Koshifiy futuvvat haqida to'xtalib shunday deydi: "futuvvat insoniy fitrat nuri zuhrining nafsoniy belgilar zulmatiga qarshi qo'yilishi, (shu zulmatni yorib o'tishdan iborat." [5. 14-15].

Suhayl Jobir bilan olishuvda Jobirga qarata shunday deydi:

*Dedikim: "Pahlavonliq ermas ul,
Kim kishi makr birla urg'ay yo'l".
Teshib el kemasin hiyla bila,
G'arq etib suvg'a bu vasila bila.
Qolmag'an chag'da kimsaning joni,
To'tubon band aylagay oni.*

Ushbu tortishuvlardan so'ng, Suxayl va Jobirning ma'naviy qiyofalari ochiladi. Suhayl Jobirning qilgan nomardligi itdan ham battar ekanligini, bu nainki yigitlarga xos bo'lgan fatiylik, javonmardlik sifatlariga, balki insoniylik mezonlariga ham, umuman, to'g'ri kelmasligini aytib shunday deydi:

*Sen agar zohir etding itlikni,
Men sanga ko'rguzay yig'itlikni.*

Husayn Bayqaro saroyida Alisher Navoiyni ko'rolmaydigan fisq-u fasodga to'la odamlar bor edi. Ular Navoiyni Husayn Bayqaroga yomon ko'rsatish uchun bir qancha yomon ishlar qilib Navoiyga nisbatan nomardliklar qilishgan. Navoiy mana shunday kimsalarni adolatli, insofli, diyonat bo'lishini ushbu hikoyatida targ'ib etadi. Hikoyat orqali o'zi yashab turgan jamiyatdagi odamlarni mardlikka, halollikka chaqiradi. Tom ma'noda Navoiy o'zing jami asarlarida insonlarni oliyjanob, saxovatpesha, himmatli, muruvvatli va futuvvatli bo'lishga da'vat etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. Тошкент. Ғофур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашаси. 1991.
2. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. -Т.: Akademnashr, 2015
3. Suleman Uldag'. Tasavvuf terimlari sozluhu. Istanbul, 1995. S.11.
4. Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. –Техрон, 1370 ҳижр. –С.1.
5. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Таржимон: Н.Комилов). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2011.
6. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари.-Т., 2015, 151-193-бет, Ишқ қисмати шу азал-абад / Тафаккур журнали, 2014, 3-сон, 54-61-бет.
7. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: TAMADDUN, 2012.
8. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги. Тошкент. Академнашр. 2019. 154-б.